

## Археологічні дослідження як сенс життя (Микола Макаренко)

Н. А. Німенко

Сумський державний університет, м. Суми, Україна  
Corresponding author. E-mail: nimenko.na@ukr.net

Paper received 25.05.18; Accepted for publication 02.06.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-168VI27-07>

**Анотація.** У статті зроблено стислий екскурс основних напрямів археологічних досліджень вченого-енциклопедиста Миколи Омеляновича Макаренка, репресованого у 1938 р. У різні періоди життя він працював на території Росії й України. Перші археологічні розкопки дослідник провів на початку ХХ ст. Вчений обстежував пам'ятки різних епох – від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Найбільш відомими стали його роботи з вивчення Маріупольського могильника, пам'яток трипільської та роменської культур. Саме завдяки зусиллям М.О. Макаренка роменські старожитності виділені в окрему археологічну культуру, носіями якої були сіверяни.

**Ключові слова:** Археологічна культура, дослідження, могильник, городище, пам'ятка, вирізка поховання.

Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. ознаменувалися значним сплеском зацікавленості у дослідженні стародавніх пам'яток історії та культури. Саме у цей період відбувалося становлення й археологічної науки: формувалися напрями досліджень, напрацьовувалися методики, визначалися методи фіксації виявлених матеріалів і способи їх збереження тощо. І усе це стало можливим завдяки зусиллям сподвижників нової справи. Серед таких особливе місце належить Миколі Омеляновичу Макаренку (1877-1938). Різноманітні знання, захоплення та уподобання вирізняли його серед інших дослідників минулого. Археолог, мистецтво- і музезнавець, пам'яткоохоронець, художник, організатор і педагог – ось далеко не увесь перелік напрямів його діяльності. І кожен із них заслугує на окреме згадування. Проте, чи не найбільше часу вчений присвятив саме археологічним дослідженням. Незважаючи на важкі політичні та соціально-економічні умови, особисті проблеми і трагедії, вчений не зупинявся, не схибив з обраного шляху.

Першими дослідниками наукового доробку вченого стали Д.С. Цвейбель і І.Г. Шовкопляс у часи, коли навіть згадка імені М.О. Макаренка – «ворога народу», страченого у 1938 р. за безпідставними звинуваченнями і, на той час, лише частково реабілітованого, могла дуже дорого коштувати авторам. Згодом з'явилися публікації, присвячені різним напрямам досліджень вченого. Серед авторів – О.І. Білодід, В.Б. Звагельський, Д.Є. Макаренко, Ю. Коренюк, Л.І. Кучугура, Н.А. Німенко та ін. Завдяки цим публікаціям ім'я видатного вченого повернулося до наукового обігу. Проте, фактична відсутність його архіву, розпорошеність відомостей, певні розбіжності у біографічних даних, широке коло наукових інтересів продемонстрували необхідність подальших досліджень життєвого шляху та наукового доробку вченого.

Наша мета – простежити основні напрями археологічних досліджень М.О. Макаренка, виявити ті, що вивчалися протягом тривалого часу, визначити регіони, де вони проводилися, і особистий внесок вченого у розвиток археологічних знань.

Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого пройшли на Роменщині (територія сучасної Сумської обл.). Саме там, поблизу с. Москалівка Роменського пов. Полтавської губ., він вперше побачив фрагменти глиняного посуду, рештки стародавніх поселень.

Спроби їх зібрати, поєднати, замалювати й визначити подальшу долю юнака. За підтримки земської управи (сплачувала незначну стипендію) і місцевого поміщика він закінчив Центральне училище технічного малювання імені барона О.Л. Штігліца та Археологічний Інститут у С.-Петербурзі. Серед його викладачів були брати Реріхи, О.А. Спіцин та інші відомі діячі науки і мистецтва, з якими зав'язалася дружба і співпраця на довгі роки. Саме під їхнім впливом мрії про археологію набули реального змісту.

Спочатку майбутній вчений брав участь в експедиціях старших колег. Під час канікул чи відпустки він приїздив на малу батьківщину, обстежував старовинні городища і кургани, які цікавили змалечку. Проте, маючи вже певні знання, він проводив більш ретельні дослідження і ставив багато питань: кому належали ці рештки, до якого періоду відносяться, чим відрізняється або на що подібна ця культура? Він шукав відповіді у роботах колег, проводив порівняння, шукав аналогії.

Надзвичайно важливою виявилася невелика за обсягом інформація, яку подав М.О. Макаренко до журналу «Киевская старина» (1902) щодо досліджень у Роменському пов. Молодий вчений вперше висловив припущення, що виявлені ним рештки матеріальної культури належали слов'янам і датувалися VIII ст. [1]. Це були лише попередні висновки, які згодом підтвердилися, доповнилися і зайшли відображення у монографічній публікації вченого [2]. На це пішли десятиліття невпинної праці. Проте, починаючи з 1907 р. М.О. Макаренко неодноразово звітував про результати розкопок у Полтавській губ. Спочатку – на сторінках видання «Известия Императорской Археологической комиссии», згодом – на засіданнях та у публікаціях Всеукраїнського археологічного комітету.

З 1902 р. за дорученням Імператорської Археологічної комісії М.О. Макаренко проводив вже самостійні археологічні розкопки в Ярославській, Тверській, Харківській, Воронізькій, Полтавській губерніях, Оренбурзькому повіті. З-під його пера вийшли перші публікації у журналах «Старые годы», «Аполлон», «Искусство и художественная промышленность», наукові звіти.

Разом з археологічними, вчений досліджував і пам'ятки архітектури та мистецтва. Згодом побачили світ роботи «Путевые заметки и наброски о русском

искусстве. Белозерский край» (1914), «Первый Мордвиновский курган» (1916), «Искусство древней Руси. У Соли Вычегодской» (1918) та ін.

Як археолог і мистецтвознавець М.О. Макаренко брав участь у роботі багатьох комісій і товариств. Зокрема, протягом 1902-1919 рр. співпрацював з імператорською Археологічною комісією, «Товариством заохочення мистецтв», став Дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства, членом Тверської, Оренбурзької, Чернігівської, Полтавської архівних комісій, Товариства архітекторів-художників, членом-кореспондентом Імператорського Московського, почесним членом Псковського археологічних товариств, «товаришем председателя» Комісії з вивчення орнаменту народів Росії при Російському географічному товаристві та ін.

Кар'єра вченого стрімко розвивалася. Великий вплив на становлення М.О. Макаренка справила його робота в Ермітажі, куди у 1911 р. він був зарахований як такий, що приватно займається у Відділенні Середніх віків, а з 1915 р. – кандидатом на класну посаду [3]. У 1915-1916 рр. він склав короткий путівник по Ермітажу [4].

У 1914 р. Товариство заохочення мистецтв направило вченого в Лейпциг на Міжнародну виставку графічних мистецтв для ознайомлення з музеями і пам'ятками культури романського періоду. У 1917 р. за дорученням Російської Академії наук він взяв участь в науковій експедиції в Туреччину для реєстрації і вивчення пам'яток мистецтва в Трапезунді. У тому ж році був обраний представником Ермітажу в організації комісію Союзу діячів мистецтв.

Окрім цього, М.О. Макаренко займався і викладацькою діяльністю, зокрема, в Першому реальному училищі, Школі Товариства заохочення мистецтв, на Вищих жіночих архітектурних курсах.

Проте, найбільше талант вченого розкрився в Україні, куди він повернувся у 1919 р. Саме тут М.О. Макаренко сподівався втілити у життя усі свої наукові задуми, підтвердити або спростувати численні гіпотези і висновки, розширити коло досліджень пам'яток історії та культури. Робота у різних наукових товариствах, комісіях, комітетах, першим директором Музею Мистецтв імені Б. і В. Ханенків, викладачем в Українській академії мистецтв, Інституті народної освіти тощо не заважала, а навпаки – надавала нові можливості для дослідження археологічних пам'яток, хоча й відволікала час і увагу. Адже будь-яка справа, за яку брався вчений, виконувалася ним ретельно і скрупульозно.

Ім'я Миколи Омеляновича Макаренка по праву входить до числа найвидатніших археологів ХХ ст. Йому належить першість у відкритті та вивченні археологічних пам'яток, що відносяться до різних періодів та епох – від кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

Найдавнішою за часом існування пам'яткою, що досліджував М.О. Макаренко, був пізньонеолітичний могильник IV тис. до н.е., широко відомий тепер як Маріупольський [5]. Історія археологічних досліджень Донбасу в першу чергу пов'язана з державними планами будівництва на цій території промислових об'єктів. У червні 1929 р. було виділено ділянку

на лівому березі р. Кальміус, де й планувалося розпочати будівництво заводу «Азовсталь». Вже 17 серпня 1930 р. у місцевій пресі було повідомлення про те, що на території «Азовсталі» та Камбурова кургана співробітниками краєзнавчого музею під керівництвом професора М.О. Макаренка проводилися археологічні дослідження, внаслідок чого було виявлено поховання, ймовірно, кам'яного віку. З'ясувалося, що на цій території люди оселялися з давніх часів, про що свідчили поховання представників різних епох у декілька шарів – від неоліту до ХІХ ст. Археологічні дослідження тривали з 10 серпня по 15 жовтня 1930 р. За цей короткий проміжок часу вдалося відкрити 124 поховання, серед яких 6 дитячих, 2 більш пізніх – «у кам'яній обкладці». Могильний інвентар складався переважно з виробів з кістки та каменю, що поділялися на 2 групи: прикраси та побутові речі. За характером поховального ритуалу, естетичними уподобаннями, виробничою діяльністю людини того часу Маріупільський могильник виявився унікальним комплексом, аналогів якому не було. У зв'язку з цим було проведено унікальний метод музеєфікації - вирізки поховань разом з інвентарем. Перше, що належало до епохи неоліту, подвійне – дорослий, що рукою підтримував дитину, яка лежала зверху. Комплекс мав багатий інвентар, особливо відрізнявся кістяк дитини. На ньому були прикраси з цілих вепрячих ікл та пластинок, намисти з перламурту та черепашок, клин з порфіриту [6, с. 84-85].

Друге – епохи енеоліту, містило два поховання: одне зроблено за обрядом спалювання небіжчика, інше – подвійне поховання у кам'яній кладці. Воно знаходилося у гробовищі з обробленого вапнякового каміння різного розміру. В руці одного з небіжчиків був кремінний ніж. Саме це подвійне поховання і було вирізано разом із кладкою та інвентарем і, як і попереднє, відправлено до Маріупільського музею [6, с. 68-70].

Восени 1931 р. за вкрай складних політичних і економічних умов М.О. Макаренко продовжив роботи поблизу Маріуполя. В районі будівництва аеропорту було виявлено численну групу скіфських курганів, більшість з яких була знесена будівельниками. Виходячи з розмірів та форми курганів, вчений припустив, що 2 з них були царськими. На жаль, повноцінно дослідити їх не вдалося. Проте, цікаві результати дали розкопки курганів поблизу самого Маріуполя. Роботи були продовжені у 1932 р., зокрема на 7 курганах в районі будівництва «Азовсталі». В кургані 1 було знайдено не менше 13 ямних і зрубних поховань, де виявлено керамічний посуд. Курган 2 містив 28 поховань, з них 18 - зрубних. У 1933 р. було розкопано щонайменше 4 кургани, де виявлено численні поховання епохи бронзи з багатим інвентарем, переважно - фрагменти глиняної посуду різних форм, в окремих випадках - з орнаментом. Деякі з цих горщиків були у використанні. Вчений провів реставрацію знайдених фрагментів, що в більшості випадків складала майже цілі речі, після чого власноруч зробив замальовки, фото (найбільш цікавих зразків) і склав детальний опис усіх горщиків за планом: зовнішній вигляд та структура «тіста» виробу; кольорова гама використаного матеріалу; техніка і технологія обробки матеріалу

лу; форма виробу; наявність орнаментации (вигляд, колір, техніка виконання); ознаки використання.

Тож, протягом 1930-1933 років М.О. Макаренко провів титанічну роботу по дослідженню Маріупольських пам'яток, а фонди місцевого краєзнавчого музею збагатилися унікальними експонатами, серед яких – «вирізки» поховань, рештки посуду, фотонегативи тощо. У 1933 р. побачила світ розлога монографія Миколи Омеляновича «Маріупільський могильник» [6], присвячена всебічному обстеженню пам'ятки. Окрім унікального за глибиною і рівнем аналізу матеріалу, праця містила більше 1100 графічних ілюстрацій, виконаних автором, серед яких близько 120 малюнків олівцем.

Серед обстежених М.О. Макаренко пам'яток були й такі, що належали до поширених в Україні поселень трипільської культури. Це, зокрема, поселення, знайдені поблизу сіл Халеп'я на Київщині та Євмінка на Чернігівщині, а також комплекси речей з розкопок в с. Кринички на Одещині та окрема знахідка поблизу м. Золотоноша на Черкащині. В коло обстежень вченого потрапили і поселення бронзового віку (с. Каргани поблизу м. Остер на Чернігівщині), курганні поховання скіфського типу (біля сіл Коровинці на Роменщині; Липове, Малі Будки, Липлява на Полтавщині; Мастюгінські, Мордвинівський кургани; Крейдище на Сумщині, Головач на Полтавщині), могильник черняхівської культури «полів-поховань» (поблизу м. Прилуки на Чернігівщині), давньогрецьке місто-держава Ольвія. Деякі

Особливе місце в археологічній діяльності М.О. Макаренка посідали дослідження укріплених поселень VIII-X ст., зокрема на Середньому Дону, Роменщині (городища Монастирище, Шумське, Глинське), поблизу м. Суми та інших територіях Лівобережного Придніпров'я.

Ми вже зазначали, що вчений розпочав вивчати старожитності Роменщини ще на початку своєї кар'єри. Протягом 1901-1924 років М.О. Макаренко дослідив значну кількість городищ і курганів у Посуллі, зібрав і класифікував багатий матеріал. Тож, 1925 р. побачили світ дві фундаментальні праці вченого «Городище “Монастирище» [2] і «Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ роменського типу» [7], які підбили підсумки багаторічних розкопок на Роменщині, узагальнили відомості про час існування поселень та могильників і визначили типові риси нової археологічної культури.

Досліджуючи унікальний комплекс городища «Монастирище», який М.О. Макаренко вважав зразковим для характеристики культури, вчений застосовував цікаву методику – проводив розкопки шляхом прокладання траншей-зондажів до самого материка. Якщо на шляху цих траншей виявлялися рештки ям, землянок тощо, дослідникам доводилося розширювати площу розкопок, змінювати напрямки руху, формуючи так звані кесони, іноді дуже великого розміру.

Описуючи результати своїх досліджень, вчений звертав увагу на характерні риси: вигляд поселень, їх розташування, оборонні прийоми, форму і внутрішнє наповнення жител, посуд (форма, тісто, орнаментация). За технікою виконання орнаменти роменських городищ ділилися на дві групи: I – ямкові, виконані

засобом вдавненого короткого рівчака із зубчиками); II – смужкові, виконані шляхом вдавлювання кінчика інструменту (два типи: паралельні широкі смужки на значній відстані одна від одної; густі вузькі смужки). Провівши ретельне вивчення, вчений стверджував, що ця орнаментация є самотньою, вона формувалася протягом тривалого часу на цих землях.

Інша доля спіткала матеріали розкопок городища Ведмежого, що розпочалися у 1906 р. Вони не знайшли свого місця серед окремих публікацій вченого. Проте, у фондах Роменського краєзнавчого музею зберігаються численні свідчення великої уваги вченого до матеріалів розкопок. Це, насамперед, записи у «Щоденниках роботи Роменського окружного музею» та звітних документах цього закладу до вищих інстанцій; серія малюнків власне городища та могильника неподалік, виконаних у 1920 р.; малюнок та план городища, датовані 1919 р.. Серед документів, що зберігаються у фондах обласного архіву, зустрічаємо кілька повідомлень стосовно цього питання: про результати розкопок в с. Ведмеже; про будівництво у 1927 р. школи на місці старого поховання; про клопотання М.О. Макаренка щодо збереження пам'яток старовини. Та найбільший інтерес викликає перша з відомих «вирізка» поховання, зроблена М.О. Макаренко, що й донині зберігається у Роменському краєзнавчому музеї [8].

Тож, на підставі багаторічних досліджень вчений зробив висновок про наявність культури нового типу – роменської, носіями якої були сіверяни.

Після незначної перерви вчений знову повернувся до вивчення слов'янських пам'яток, тепер уже неподалік м. Суми. Влітку 1929 р. групою молодих дослідників, археологів-аматорів та співробітників Сумського музею, під керівництвом М.О. Макаренка було обстежено курганний могильник біля с. Піщане, про який у фаховій літературі не було жодної згадки, але за своїми розмірами він виявився найбільшим з відомих на той час і налічував близько 2 тис. могил-курганів.

І знову вчений застосував нову методику дослідження. Враховуючи унікальність комплексу, робили обміри курганів у кількох напрямках, наносили профілі і план, після чого робили фотознімки об'єкту. Розкопки вели до повного зняття насипу, до материка, що давало змогу простежити стратиграфію, виявити особливості поховання тощо. І знову фотофіксація та замальовки.

Далі роботи продовжилися у Краснянському лісі, де було виявлено групу могил, частково зруйнованих лісовими насадженнями та зораним полем. Детальне обстеження 5 курганів довело їхню тотожність комплексу біля с. Піщане. В обох обстежених групах був схожий поховальний ритуал, жіночі поховання – значно багатші за чоловічі. Тож, найбільш цінне жіноче поховання було вирізано і відправлено до Сумського краєзнавчого музею, де й зберігається донині.

Незважаючи на втрату більшості матеріалів цих досліджень в роки війни, наука збагатилася новими аргументами на користь існування поблизу Сум унікального археологічного комплексу, що складався з городища, селища та курганного могильника, які належали сіверянам та функціонували протягом XI-

XII ст. Цікавою для сучасних дослідників є і методика проведення розкопок, застосована М.О. Макаренком, адже єдиної методи не існувало, що, з одного боку, значно ускладнювало роботи, а з іншого – давало можливість відпрацювати власний підхід з урахуванням особливостей об'єкту, його розташування та стану збереженості.

Таким чином, вже короткий огляд діяльності М.О. Макаренка як археолога дає можливість зрозуміти велич його творчих досягнень, обсяг проведених висококваліфікованих обстежень пам'яток різних епох.

Протягом життя він проводив археологічні дослідження пам'яток у багатьох регіонах Росії та України, зокрема – на Роменщині, Сумщині, Київщині, Донеччині та ін. Він був справжнім новатором у вивченні пам'яток, наполягав на застосуванні різних методів під час обстеження і опрацювання відповідних археологічних культур, намагався якнайширше фіксувати матеріали розкопок з тим, щоб дати змогу майбутнім дослідникам упевнитися у висновках вченого або скорегувати їх.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко Н. Письмо в редакцию // Киевская старина, 1902, № 3, С. 42.
2. Макаренко Микола. Городище «Монастирище». К., 1925, 23 с.
3. Нименко Н.А. Сотрудники Императорского Эрмитажа. 1852-1917. Библиографический справочник // Сумська старовина, 2006, № XX, С. 206-209.
4. Макаренко Н. Художественные сокровища императорского Эрмитажа: краткий путеводитель. Пг., 1916, 307 с.
5. Нименко Н.А. З історії археологічних досліджень професора М.О. Макаренка на Маріупільщині // Сумська старовина, 2007, № XXI-XXII, С. 212-239.
6. Макаренко Микола. Маріупільський могильник, К., 1933, 152 с.
7. Макаренко М.О. Орнаментация керамических виробів в культуре городищ Роменского типа // Niederluf sbornik (Usporada) J.Schranil. Praha, 1925, P. 323-338.
8. Нименко Н.А. Становлення пам'яток охоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. XX ст. (за матеріалами Державного архіву Сумської обл.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доп. V Міжнар. студент. археол. конф., 14-16 квітня 2006 р., Чернігів. Чернігів: Сіверянська думка, 2006, С. 117-120.

#### REFERENCES

1. Makarenko N. Letter to the Editor // Kiyevskaya starina, 1902, № 3, P. 42.
2. Makarenko Mykola. Settlement Monastirishche", K., 1925, 23 p.
3. Nimenko N.A. Employees of the Imperial Hermitage. 1852-1917. Bibliographic reference // Ancient Sumy Land, 2006, № XX, P. 206-209.
4. Makarenko N. Art treasures of the Imperial Hermitage: a short guide. Pg., 1916, 307 p.
5. From the history of archaeological research by Professor M. Makarenko in Mariupol region // Ancient Sumy Land, 2007, № XXI-XXII, P. 212-239.
6. Makarenko Mykola. Mariupol burial ground. K., 1933, 152 p.
7. Makarenko M. Ornamentation of ceramic products in the culture of the Romny type of settlement // Niederluf sbornik (Usporada) J.Schranil. Praha, 1925, P. 323-338.
8. Nimenko N.A. Heritage formation activity in Romny region in the 20-ies. XX century (on materials of the State Archive of the Sumy region) // Medieval antiquities of Central and Eastern Europe: theses April 14-16, 2006, Chernihiv. Chernihiv: Siversky opinion, 2006, P. 117-120

#### Archaeological studies as a meaning of life (Mykola Makarenko)

N. A. Nimenko

**Abstract.** In the article a brief review of the main directions of the archaeological research of the scientist-encyclopedist Mykola Omelianovych Makarenko, repressed in 1938, was made in different periods of his life in the territory of Russia and Ukraine. The first archaeological excavations the researcher conducted at the beginning of the XX century. The scientist examined the monuments of different eras – from the Stone Age to the late Middle Ages. His most famous works were the study of the Mariupol cemetery, the monuments of Trypillian and Romny archeological culture. Owing to the efforts of M.O. Makarenko, Romny antiquities were isolated in a separate archaeological culture, carriers of which were the northerners.

**Keywords:** Archaeological culture, research, cemetery, ancient settlement, monument, burial cutting.

#### Археологические исследования как смысл жизни (Николай Макаренко)

Н. А. Нименко

**Аннотация.** В статье сделан короткий обзор основных направлений археологических исследований ученого-энциклопедиста Николая Емельяновича Макаренко, репрессированного в 1938 г. В разные периоды жизни он работал на территории России и Украины. Первые археологические раскопки он провел в начале XX в. Ученый обследовал памятники разных эпох – от каменного века до позднего средневековья. Наиболее известными стали его работы по изучению Мариупольского могильника, объектов трипольской и роменской культур. Именно благодаря усилиям Н.Е. Макаренко роменские древности были выделены в отдельную археологическую культуру, носителями которой являлись северяне.

**Ключевые слова:** Археологическая культура, исследования, могильник, городище, памятник, вырезка погребения.